

MUHAMED HADŽIJAHIĆ

HAMZEVIJE U SVIJETLU POSLANICA UŽIČKOG ŠEJHA

Poslanica užičkog šejha, publikovana u prošlom svesku ovog časopisa¹⁾, važna je iz dva razloga:

a) po tome što nas upoznaje sa dosada nepoznatim pokretom užičkog šejha Muhameda iz polovice XVIII vijeka

b) što sadrži jedan interesantan stav o hamzevijama, religiozno — socijalnoj sekti muslimanskih Slavena, za koju se smatra da joj je začetnik šejh Hamza Orlović iz Orlovića pokraj nešto docnije podignute varošice Nove Kasabe u sjevero — istočnoj Bosni.

I.

Iz poslanice, datirane 2 aprila 1748 (3 rebiul — ahira 1161) razaznaje se, da je beogradski valija (koji se poimence ne spominje u ovoj poslanici²⁾) optužio šejha iz Užica, da je otkazao poslušnost državnoj vlasti, narušavajući red i poredak i beogradski paša pribavio je ferman na osnovu koga je šejh sa svojom porodicom, pristalicama i sljedbenicima imao biti protjeran u Bosnu. Paša je poslao i jedno pismo naređujući šejhu da se pokori fermanu i tom mu prilikom prebacio zbog njegova učenja i naziranja a ujedno zaprijetio da će na šejha i njegove pristaše otpremiti vojsku, ukoliko se ne upokore. Poslanica se osvrće na to pismo, prenoseći doslovice izvjesne pasuse iz pisma i proglašuje pašu nasilnikom i odmetnikom; spočitava mu da se fermanom koji je vjerovatno falsifikat — ide za tim da mu bude omogućeno činiti još veće nasilje prema narodu nakon što bi otišao šejh sa svojim pristašama; spominje konkretno kako je od raje protuzakonito naplatio na stotine kesa imetka. Iz pisma se vidi da je šejh bio u sukobu i sa muselimom, koji pravi nered. Obzirom na prigovor o vjerskom zastranjivanju šejh ističe da je njegovo naučanje u punom skladu sa osnovnim šeriatskim izvorima: Kuranom i hadisom kao i sa idžmaom (saglasnim mišljenjem islamskih učenjaka) a da je narod

¹⁾ Omer Mušić, Poslanica Šejha Muhameda Užičanina beogradskom valiji Muhamed — paši, str. 185—193.

²⁾ Mušić uzima da je poslanica upućena beogradskom valiji Muhamed — paši, a Korkut (u Zapisima VI, knj. XI Cetinje, avgust 1932, str. 94) Kurd Mehmed — paši. U tekstu kojim se poslužio Mušić, kao i u rukopisu u Kundurovoj međžmúi, ime se paše ne navodi.

upoznao njegovu vjeru i gledišće. Šejh se ne boji prijetnje odašiljanjem vojske, koja da se pripremila na put. Najzad on paši stavlja do znanja da će pismo uputiti učenicima i dobrim ljudima u Beogradu, Edreni, Stambolu, Mekki i Medini.³⁾

To su uglavnom osnovni podaci koji proističu iz ove šejhove poslanice. Kao što se može naslutiti, šejh je po svoj prilici predvodio jednim pokretom, zasnovanim na izvjesnoj socijalno — ekonomskoj podlozi, zaodjenutim ideologijom koja sebi prisvaja pravo i istinsko shvaćanje islama, ali suprotnom oficijelnom naučanju.

Interesujući se ovim pokretom došao sam u kodeksu br. 1712 Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije u Zagrebu do druge poslanice užičkog šejha, koja se nastavlja na poslanicu od aprila 1748; zahvaljujući kustosu te zbirke Sulejmanu Bajraktareviću, koji mi je najpripravnije tu poslanicu preveo s turskog, ovdje taj prevod mogu doslovice donijeti:

»Svjetloj i odlično poštovanoj gospodi i braći, nakon poklona dobrih blagoslova, saopćuje se da je ove godine (u ovoj blagoslovenoj godini) povodom uzvišenog redžeba od strane beogradskog paše Halil paše pod pratnjom 4—5 sandžaka od desnog do lijevog krila hamzevića Beograda te da bi se njihova brojna snaga (njihovo stado i gomila) uvećala od njihovih prišipetliji čehaja nesretnog paše sakupio četverostruku vojsku i pod izlikom izviđanja hajduka na brzu ruku iz Beograda krenuo. Nakon hoda po danu i po noći iznenada je stigao na granicu naše nahije. U blizini naše varoši pripremljena su im boravišta (kvartiri). Nakon što su stigli, po savjetu i uputi bivšeg muftije imenom Sulejmana, rđavog i punog prevare i neiskrenosti, porijeklom nevjerničkog ogranka, kojemu se iman nije još ni na ružnoj mu dlaci smjestilo, ostavili su za tu noć priredena im boravišta zajedno sa pečenjima (čevapima) na ražnju i u večernjem mraku ušli u našu varoš, našu ulicu te noći okolo naokolo okružili i ovog siromaha (mene bijednika) s našim pripadnicima i pristalicama u časnu džamiju zatvorili i primorali na opkoljenje.

Tako bivši, ovaj je siromah sa družinom (slugama, pratnjom) i sa stvarima izašao, da bi nekud otišli. Iako je to bilo dogovoreno sa poglavicama odvratnog (tiranskog) ljudstva (kavū begile) nisu se saglasili. Odustali su od zadanah riječi i na časnu džamiju ispraznili (izbacili) nebrojive bezgranične i bezbrojne puške te njezina stakla i prozorske kapke izrešetali.

Nezadovoljni ni s tim opljačkaše mojih sinova, moju i moga susjeda kuće i u njima nalazeće se stvari. Nakon toga ih vatrom zapališe i to tako da ni jedan svezak od mojih knjiga ne mogoh iznijeti.

Kad su našu varoš austrijski (nemse) nevjernici bili osvojili, u ovoj mjeri nisu mržnju pokazali te štetu i kvar načinili. A zapravo sam ja ovim niskim austrijskim nevjernicima mnogo zla i štete bio učinio. Ovim nevjernicima hamze-

³⁾ Pismo je doista razaslano na mnoge strane tako da je Hadži Mehmed Handžić govoreći o učenicima i književnicima u Užicu spomenuo šejha Muhameda Užičanina kao autora »jednog pisma koje se mnogo spominje u starim međžmuama; napisao ga je 1161 (1748) god. i poslao beogradskom paši u kome ga oštro kritikuje.« (Separat Glasnika IVZ, Sarajevo 1940, str. 7). U mogućnosti sam konstatovati da se još do danas sačuvala najmanje tri primjerka ovih poslanica. Jedan primjerak nalazi se u biblioteci Cetinjskog muzeja, a dobavljen je po svoj prilici iz Nikšića (Derviš M. Korkut, Orijentalni rukopisi u biblioteci Cetinjskog muzeja. Zapis, god. VI, knj. XI, Cetinje, avgust 1932, str. 94). Drugi primjerak čuva se sada u Gradskom muzeju u Titovom Užicu, a ranije je bio u mom posjedu; prema ovom primjerku izvršio je svoj prevod Omer Mušić. Treći je primjerak u formi prepisa zabilježen u međžmui Sarajlije Kundura (spominje se 1815), koja se nalazi u kolekciji Osmana Sokolovića iz Sarajeva.

vijama moja škodljivost i šteta te po njihovom mišljenju moj grijeh su samo moja vjera u Kuran i što im branim da uđu u pakao. Da nisam posmatrao najezdu hamzevije ne bih bio znao kojeg naroda je nevjera ružnija i gadnija. Mislio bih, da su to arapski nomadi i cigani.

Pošto su spalili kuće zapalili su i medresu. Ni s tim se ne zadovoljiše. Po uputi navedenog muftije pucali su iz topa na džamiju i kupolu na tri mjesta probušiše. U džamiju su topovsku kuglu zafrljicali. Topom su pucali sve dok artijercu nije sapa zastala (dok mu muda ne izadoše). Hvaleći Bogu kod četvrtog topa (pucanja) popucale su mu mošnjice (kasik). Osim toga još i velika milost sjajnog i velikog Boga (Pravednika) nama je bila i ta, iako je dan ranije bilo vedro i sunce grijalo dok su oni prokletnici bili zabavljeni sa potpatljivanjem pomoću (nauljenih, masnih) krpa pokrova (krova) dogradnje časne džamije i dok su ljudi bili u skrušenoj molitvi, da je sjajni i veliki Bog Pravednik taj čas poslao kišu i tako očuvao, da se pokrov (krov) koji je bio od jelove daske upali. Neka bi tako i od paklene vatre očuvao!

Ne zadovoljivši se ni s tim spletkama presjekli su nam vodu. Tako se razumjelo da će poduzeti još veće spletke. Prema tome sada, kad bi već ovdje bili uništeni raznim mučenjima složismo se u tom, da svi najedamput izademo, pa ko se noću između straža spasi i neka se spasi, a ko zapne neka i ostane. U noćnom mraku sa glasom veličanja Boga (tekbir sadasile) i dok su na nas pucali iz pušaka, svi smo se između straža sretno izbacili. Iako su jedan ili dva čovjeka malo ranjena a jedan poginuo, mi smo se spasili (oslobodili).

Nakon toga su od stanovništva naše varoši od nekog 150 groša od nekog 100, od nekog 30, kako im se već htjelo (olur imišlerindže) uzimali, a čija je vjera čvrsta od toga su nastojali i više uzeti.

Kako smo čuli, kada se među austrijskim nevjernicima objavilo i saznalo za ovu čudnu pripovjest i čudnovati događaj, što se desio u islamskim pokrajinama i otomanskoj državi, oni su to proslavili sa velikom kanonadom (topovskom pucnjavom). Ne samo radi toga što su kuće spaljene i svete džamije topom i puškom opustošene i porušene nego valjda više zato, što su se veziri i dostojanstvenici dinastije Osmanskog cara pokazali više podlim (niskim) među svijetom u vjeri i vjeronjanju, negoli dostojanstvenici njihovih kraljeva. Pošto su nevjerni upućeni i vjeruju neke pejgambere, i nebeske knjige i Sudnji dan, oni bi se jako ustručavali i čuvali, da bi na džamiju i ostale bogomolje namjerno navalili i topom i puškom ih rušili. I svojim suviše nerazumnima (pobješnjelima, sufeha) bi također ovakvu pakost zabranili.

Gdje je vjerska zdušnost u naših učenjaka (kani ulemamüzde gayreti diniyye)! Od naše braće koji vjeruju (ehli iman olan) ko zaplače radi toga što su mu kuće i sve što ima izgoreno i zato što su mu sin ili kćer umrli, neka on ne plače. Neka oplakuje nevolju (nesreću) vjere i slabosti rjetkosti muslimana (malobrojnosti muslimana).

Ovo je napisao ponizni siromah Muhamed poznati »užički šejh«.

Prijetnja dakle odašiljenjem vojske na užičkog šejha i njegove pristalice nije ostala isprazna i beogradski valija koji se u ovoj poslanici poimence spominje kao Halil paša, uputio je, biće svakako još iste godine, tri mjeseca nakon šejhove poslanice, početkom jula 1748 godine, pod vodstvom svoga čehaje vojsku od četiri do pet bajraka kojoj se pridružilo, kako šejh kaže, još prišipetlja, tako da je prema šejhovim snagama ta vojska — sada otvoreno od šejha nazvana hamzevijama

— bila četverostruko brojnija. Iz pisma se razabire da je bivši muftija Sulejman, biće svakako užički (jer i Evlija Čelebija 1664 zna za muftiju u Užicu) bio protivan užičkom šejhu; u pismu se muftiji pripisuje glavna inicijativa za neposredni napadaj, pa šta više i za topovsko bombardovanje džamije, u kojoj se našao, primoran na opkoljenje, šejh sa svojim suborcima; nije bez interesa ni prebacivanje muftiji radi njegovog nemuslimanskog porijekla. U mahalama su gorjele kuće i medrese, a dovod vode bio je presječen. Šejh je sa svojim suborcima bio konačno primoran da se probije kroz obruč sa gubitkom od jednog poginulog i jednog — dvojice lakše ranjenih.

Iz ove druge poslanice mogu se nazrijeti neki podaci o šejhovoju ličnosti: bio je postariji čovjek jer je imao oženjene sinove sa njihovim vlastitim domovima; posjedovao je brojnu biblioteku (o njegovoj naobrazbi svjedoče i učeno sastavljena pisma); dalje se saznaje da je sudjelovao u borbi protiv Austrijanaca koji su (apstrahujući ovdje borbe krajem XVII vijeka) opsjeli i zauzeli Užice 1 oktobra 1737 i u njemu ostali sve do 23 marta 1738.⁴⁾

Džamija, na koju se napadači nisu ustručavali uputiti četiri topovska hica mogla bi biti identična sa »Šejhovom džamijom«, vjerovatno prozvanom upravo po užičkom šejhu; »Šejhova džamija« porušena je sa drugim objektima koji su potsjekali na Turke nakon turskog povlačenja iz Užica 1862 godine. Iz ove druge poslanice razaznaje se da je džamija bila pod kubetom (kupolom), a nije isključeno da se ranije zvala Alajbegova džamija (pokrivena olovom), čiju ljepotu između 34 užičke džamije i mesdžida ističe Evlija Čelebija. Kako me je izvjestio Novak Živković, upravnik gradskog muzeja u Titovu Užicu »u Kanicovoj knjizi »Serbien« ima crtež jedne džamije u Užicu, koja je mogla predstavljati veliku arhitektonsku vrijednost, ali da li je to Šejhova džamija ili ne, mi ne znamo. U neobjavljenim zapisima jednog starog Užičanina, svjedoka događaja 1862 godine, našli smo opis »Šejhove« džamije, koja je odmah po tom srušena i materijal iskorišten za privatne građevine. Njegov opis konstatuje arhitektonsku lepotu građevine.«

Tvrđnja da je ekspedicija protiv užičkog šejha povoljno odjeknula pa i proslavljena kanonadama u austrijskim zemljama moguće je samo propagandna smicalica sa tendencijom da što sugestivnije djeluje, što nas ipak ne oslobađa obaveze da se u austrijskim vrelima potraže podaci koji bi mogli na pokret užičkog šejha baciti više svijetla.

Usvojimo li navod Omera Mušića da je šejh ubijen od turske vojske 1163/1750 u selu Balotići, dva sata daleko od Rožaja,⁵⁾ može se s osnovom uzeti da je šejh po povlačenju iz Užica — na koje je raspisana ratna kontribucija — nastavio s otporom i uspio se održati šest mjeseci u 1161, čitavu 1162 da konačno podlegne u 1163 godini.

Ovdje nije bez interesa upozoriti da se istodobno s akcijom užičkog šejha javljaju u tuzlanskom kraju — ne odveć daleko od područja užičkog šejha —

⁴⁾ Hamdija Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4 VIII 1737. Preštampano iz kalendara »Narodne Uzdanice«, god. V Sarajevo, 1936 str. 16.

⁵⁾ Značajno je obzirom na održanje uspomena na užičkog šejha ono što je po pričanju Abdullatifa Đulbije — neovisno od podataka koji proizilaze iz poslanice — zabilježio Tihomir Đorđević koji bilježi da se »o šejhu Mehmedu nekada mnogo pričalo; sad se te priče polako zaboravljaju«.

Šejh Mehmed »od Užica« bio je — veli Đorđević — »pobožan, učen i slobodouman čovjek. Između ostaloga učio je činovnike da budu dobri i pravični prema svakome. Zbog toga ga optuže caru da je buntovnik.«

pobune muslimanskih seljaka; prva je pobuna pod okolnostima sličnim užičkim (uskraćivanje davanja propisanih daća i valinih taksita, otkaz poslušnosti bosanskom valiji i zborničkom mutesarifu) izbila 1160 (poč. 13. I 1747); do druge pobune došlo je 1 decembra 1748, kada su ustanici sa golim noževima provalili u tuzlansku čaršiju; treća i najžešća pobuna izbila je 3 ševala 1163 (4 septembra 1750); ustanici, koji se u jednom dokumentu o toj pobuni nazivaju poturima, opkolili su Tuzlu sa sve četiri strane. U ovim pobunama ističe se kao potstrekač neki imam Mula Osman za koga se u ilamu od 1163 god. kaže da se »još iz ranije nije pokoravao starješinama i da mu je stalna navika da buni narod.« Uhvaćena su mu i neka buntovnička pisma.⁶⁾

Da li je postojala kakva povezanost između akcije u užičkom i tuzlanskom kraju teško je reći. Međutim, skoro je posve sigurno da je pokret užičkog šejha imao šire pretenzije. Dovoljno je da se potsjeti na raširenost njegovih poslanica, a u mogućnosti sam iznijeti i jedan direktni dokaz, da je užički šejh imao svojih pristalica i u Sarajevu; kroničar Mula Mustafa Bašeskija registrujući smrt »veselog Fustukovića« godine 1175 (1761) karakteriše ga kao »sljedbenika užičkog šejha.«⁷⁾

Dvije sačuvane poslanice užičkog šejha, bez drugog materijala, ne pružaju podatke u čemu se sastojalo zastranjivanje užičkog šejha od ortodoksnog učenja. Možda bi za to našli odgovor u pismima beogradskog valije, koja međutim nisu do nas doprla. U obje poslanice šejh se oštro obara na hamzevije, proglašujući beogradskog pašu i vojsku koju je uputio hamzevijama; to još apsolutno ne isključuje mogućnost, da je upravo užički šejh mogao biti od strane valije osumnjičen kao hamzevija.⁸⁾ Proučavajući pokret hamzevija došao sam do prilično pouzdane spoznaje, da je taj naziv bio dovoljan da se nekoga službeno diskvalifikuje; dalje da se same hamzevije ne nazivaju tim imenom već da svoje naučanje šire pod vidom ortodoksnog islama; to je uostalom pojava karakteristična i za heretičke pokrete na Zapadu.

II

Osvrćući se na valijinu prijetnju upućivanjem vojske u prvoj poslanici užički šejh doslovce kaže: »Ne znam kakvu ćeš vojsku sakupiti i nas opljačkati; jedino ako vam u pomoć priteknu Njemačka ili stambolske hamzevije, koje nazivaju i podrumi, jer kada uđu u podrum obuku šešir na glavu i jedan drugoga Šaban — Jovan, Redžep — Nikola, nazivaju. Kad se razdani na nekom je od njih kadijska ahmedija, na nekom kafes, neki od njih je na vezirskoj kapiji a neki na

⁶⁾ Fehim Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka, Glasnik Z. m. XLV, 1933 Sarajevo. Isp. o tuzlanskoj pobuni 1164 (1750) Muvekit I, str. 541.

⁷⁾ Riza Muderizović, Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije, Glasnik Zem. muzeja XXXI, 1919, str. 41.

⁸⁾ Značajno je Đorđevićovo saopćenje da se za šejha od Užica priča »da nije trpeo ljude koji puše«. Asketska crta gdje bi spadalo i odricanje od upotrebe duhana jako je inače naglašena kod hamzevija i kadizadeliya (sarajevske kadizadeliye spominje više put Bašeskija u svojoj kronici.)

kapiji defterdara. Tada jedan drugog nazivaju Šaban efendi, Redžep efendi. Jer kako u knjizi u poglavlju o vjerovanju⁹⁾ piše, hamzevije će se pojaviti kada ih bude četrdesethiljada.»

Ovaj pasus o hamzevijama pruža po mome mišljenju jedan važan refleks na djelovanje hamzevija u Stambolu sto godina ranije, sredinom XVII vijeka, kada se hamzevije pojavljuju najviše kao pristalice ičarskog prvaka Bektaš-age.

Savremeni očevidac, engleski diplomat Ricaut, hamzevije poznaje samo kao pristaše »izvjesnog Bektaša« dok mu je izraz hamzevija ostao nepoznat; Ricaut doduše spominje, da je sekta koju veže uz Bektaša otpočela svojim djelovanjem još od ranije »kako se govori za Sulejmana Veličanstvenog« (uprav odakle u vrijeme Hamze Orlovića, pogubljenog na osnovu fetve Ebu Suud efendije 6 juna 1573 godine.¹⁰⁾ Za pristaše Bektaša Ricaut navodi da ih je u njegovo vrijeme bio velik broj među višim janjičarskim oficirima. »Ali ih je« — kaže dalje — »bilo mnogo više u doba Bektaš age, kulčehaje Mahmudage i drugih, koji su bili pogubljeni u Carigradu zbog pobune za vrijeme maloljetstva današnjeg sultana.« »Ali je njihov broj opao« — navodi Ricaut malo kasnije — »nakon Bektaševe smrti i zbog gubitka povjerenja i moći onih koji su ih podržavali. Ipak su se kasnije nešto oporavili putem Sudži Bekira, janjičarskog zastavnika, bogata i učena čovjeka; oni su pretrpjeli po drugi put slom vlašću prvog vezira Muhameda Čuprilije, koji ih je posmicao, kako zbog različitog mišljenja u vjeri, tako i zbog njihova bogatstva. Ipak vlast nije htjela potpuno iskorijeniti tu sektu, u to doba poradi velikog broja njenih pristaša u Carigradu. A i osim toga što je politika zahtijevala da se iz drugih, osim iz vjerskih razloga, proljeva krv u više područja carstva.«¹¹⁾

Ovdje se neće razmatrati učenje koje Ricaut pripisuje Bektaševim pristašama; za ovaj put treba se zadovoljiti jedino konstatacijom da Bektaševo učenje uglavnom odgovara učenju, koje drugi pristupačni — ali do sada neobjavljeni

⁹⁾ U ovom posljednjem pasusu užički šejh otkriva da se u nekoj knjizi u poglavlju o vjerovanju govori o hamzevijama. Ovdje kao da je govorio o nekoj općepoznatoj knjizi, pa se nije zadržavao da pri tome dade bilo kakva pobliža objašnjenja. Možda bi baš ta rasprava koja je nagovještavala afirmaciju hamzevija o njima pružala koji korisni podatak da sam do te knjige mogao doći. Uza sve nastojanje jedino sam od prof. A. Adila Čokića iz Tuzle saznao da »knjiga o vjerovanju« čiji pisac nije poznat ne postoji među sunitima. »U islamskom raskolu kod pojedinih sekta ima ovakvih knjiga« — veli prof. Čokić. »Iz uvoda svake ovakve knjige jasna je piščeva vjera (mezheb) i namjera«. — Ovi nas podaci ne mogu ni iz daleka zadovoljiti. Jedino što bi bilo ovdje interesantno spomenuti jest to, da je »knjiga vjerovanja« koju spominje užički šejh moguće identična s »knjigom prave vjere«, o kojoj — valjda po kazivanju derviša — donosi neke podatke Dr. J. Hadživasiljević u djelu »Prilep i njegova okolina« (U Beogradu 1902, str. 79—80). Tumačeći geografske lokalitete Karataš i Krklar kod Prilepa Hadživasiljević za Krklar kaže da odgovara »hrišćanskim 40 mučenika (9 mart)« pa dodaje: »U Hrišćana Krklar su 40 mučenika i njihova je istorija poznata. A u muhamedanskoj veri u »Knjizi prave vere« motiv se ovaj sastoji u ovome: Bilo je 40 dobrih ljudi, koji su se neprestano molili Bogu i Bog im zato dao moć, da mogu da vide i kroz neprozračne predmete i u beskonačnoj daljini i da znaju sve što se gđe na svetu radi. Među tim dobrim ljudima bio je i jedan car, koji se odrekao prestola i stupio u ovu zajednicu dobrih ljudi. On je služio 40 godina u zajednici. Za sve vreme nosio je na dva magarca drva svakog dana. Jedan tovar donosio je u zajednicu (komunu) a drugi tovar davao u razmenu za životne namirnice koje je donosio opet u komunu.« — Predaje o »krklar« — kako me je izvjestio prof. Čokić — ehli sunet ne prima, pa nas i to upućuje da je »knjiga prave vjere« raskolnička.

¹⁰⁾ Da se izbjegne eventualna nejasnoća valja istaknuti da Ricaut razlikuje pristaše Bektaša i derviški rad beктаšija, o kojima posebno govori.

¹¹⁾ Ricaut, Histoire de l'Etat présent de l'empire Ottoman, Amsterdam 1670, str. 289.

izvori pripisuju hamzevijama. Da je međutim Bektaš smatran hamzevijom postoji jedna direktna historijska potvrda u poznatom turskom djelu »Tarihi Naima«, sv. V, str. 135—138, gdje se govori o janjičarskoj anarhiji sredinom XVII stoljeća u doba mladosti sultana Mehmeda IV. Tada je regentstvo pripalo sultanovoj baki Kiosem, dok su stvarnu vlast držali jeničarski prvaci, među kojima se ističu Bosanac Muslihudin,¹³⁾ Arnaut Bektaš-aga¹⁴⁾, Kara Čauš i Kara Murad-paša, veliki vezir.

Historičar Naima za Bektaš agu između ostalog kaže da je bio derviš i položio zakletvu kod šejha Sivasije, ali su ga savremenici optuživali da je hamzevija. Dalje, govoreći o ubistvu Bektaš-age Naime priča da se Bektaš aga prethodno skrivao od istrage vlasti, pa se tom prilikom sakrio među ostalim u kuću jednog hamzevije koji se zvao terlikči Mehmed Čelebi u blizini Džerrah džamije (carigradska četvrt Džerrah paša).

Najviši uspon Bektaš-age pada u razdoblje poslije zbacivanja s prijestola sultana Ibrahima 1648 godine.¹⁴⁾ Toga su sultana umorili jeničari, kod čega je vidnu ulogu odigrao Muslihudin. Za novog su sultana postavili Ibrahimova starijeg sina Mehmeda koji je imao svega devet godina pa je za vrijeme maloljetnosti regenstvo vodila sultanova baka iskusna Kiosem. Za neko je vrijeme stara carica, oslanjajući se na jeničarski odžak, upravljala apsolutistički, ali se uskoro sultanova majka Tahan počela pobojavati za svoga sina sumnjajući u caricu Kiosem radi njezinih veza s jeničarima, koji su ubili i Ibrahima. Tahan je i smrt svoga muža pripisivala carici Kiosem. Koristeći suprotnosti između jeničara s jedne i spahija i begova s druge strane, Tahan se udružila sa spahijama, koji su bili svjesni da će jeničari, ako se osili stara carica, zauvijek dokinuti red i ime spahija. Anadolske se spahije pod vodstvom Kurdži Nebije dignu na ustanak i sa zamašnom vojskom domarširaju u neposrednu blizinu Carigrada. Ali snaga jeničara koje je predvodio veliki vezir Kara Muhamed —paša, jedan od organizatora umorstva bivšeg sultana, ugušila je ovu pobunu anadolskih spahija. Taj je uspjeh silno ojačao prestiž jeničara, koji su otpočeli s likvidacijom spahija. Među ostalim je bio pogubljen zapovjednik spahija kao i anadolski paša. Na to su spahije počele likvidirati azijske jeničare do kojih god su stigli. Anarhija se još više povećala kada je Bektaš aga dao u Beogradu izraditi 300.000 lažnih aspri, koje je pustio u promet. Među narodom je nastala prava uzbuna, naročito u Stambolu, i vlast je bila prisiljena, da bi narodu dala makar malu zadovoljštinu, smijeniti velikog vezira Kara Murat pašu, mjesto kojeg je došao Sijavuš paša, čovjek neprijateljski raspoložen prema jeničarima, koji u zdogovoru s caricom Kiosem odlučise da svrgnu sultana Mehmeda i na njegovo mjesto postavie brata mu Sulejmana. U tu je svrhu Bektaš sakupio u jeničarskoj džamiji 10.000 jeničara koji su stajali oboružani, iako inače u Stambolu vojska nije smjela nositi oružje. Na tu skupštinu pozvaše i velikog vezira u 2 sata poslije pola noći. Tu je bilo zaključeno Ahmedovo svrgnuće, na koje je veliki vezir nesamo pristao već se i zakleo. Ali je to on

¹³⁾ O Mislihudinu vidi Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci, Zagreb 1931 str. 31.

¹⁴⁾ O Bektaš-agi vidi Sidžili Osmani II, 23.

¹⁴⁾ O prilikama u to doba izvješćuje Chassepol, Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli pacha et Achmet Coprogli pacha A Paris MDCLXXVI (Histoire de la Sultane Kiosem) str. 79—98 — Johann Cristoph Friedrich Schulz, Geschichte des osm. Reichs, Leipzig 1772, III sv. str. 13. — Geschichte des osm. Reiches nach Kantemir, Galletti, d'Ohsson, Gebhardi, Spittler und anderen, II sv. Wien 1811, str. 178—182.

učinio samo prividno. Požurivši se sa sastanka u dvor pozva stražu, svu poslugu kao i paše da prigrabe oružje i odupru se jeničarima. Mladi sultan Mehmed bio je prisiljen da izda zapovijed da se pogubi njegova baka Kiose, koju su ičogani na uzbudljiv način izmrcvarili. Da bi slomio jeničarsku silu veliki se vezir posluži svetom zastavom, koju razvije pozivajući muslimane u borbu protiv nevjernika. Bektaš se najedamput nađe u neprilici, ne vjerujući ni sultanovu dekretu, kojim se navodno imenuje bosanskim pašom. U prvi čas se sklanjao po nekim kućama i, kao što je spomenuto, bio se sakrio i kod jednog hamzevijske, terlikči Mehmed Čelebije, ali je konačno uhvaćen i pogubljen. Novi jeničarski aga uzeo je sada za zadatak, kako će Bektaš agi odane oficire ukloniti s puta. Bijes spahija protiv jeničara išla je, poslije ovih uspjeha, tako daleko, da su posmicali ne samo mnoge jeničare i sa ovima neke paše nego i samog velikog vezira. I tada stupa na poprište 70-godišnji Mehmed paša Čuprilić koji je kao neograničeni gospodar kroz pet godina zaveo potpuni red u carevini. Broj njegovih žrtava penja se, prema svjedočanstvu savremenih turskih ljetopisaca na 30.000.

Kao što se vidi iz podataka koje pruža Ricaut, tom su prilikom i hamzevijske pretrpjele, iako ne potpuno, svoj drugi slom, nakon prvog sloma koji su doživjeli Bektaševom smrću i gubitkom povjerenja i moći onih koji su ih podržavali.

U vanjskoj politici Čuprilić je imao manje uspjeha vodeći na moru žestok rat s Mletačkom republikom, a na kopnu se zaplićući u ugarske poslove i vodeći vlaški rat. Tome se još priključio oštar diplomatski spor između francuskog poslanika La Haye i velikog vezira, koji zamalo da nije doveo do otvorenog rata. Sin Mehmeda Čuprilića, Ahmed, koga je otac na samrtnoj postelji 1661 godine odredio sebi za nasljednika baštinió je mletački rat kao i zametak rata sa Austrijom.

Svi ovi događaji našli su snažnog odraza u jednoj od najljepših narodnih pjesama Hörmannove zbirke pod naslovom »Džanan buljak paša i Rakocija«,¹⁵⁾ a šta je ovdje još najznačajnije pjesma prikazujući ulogu carskih murtata (izdajnika) opisuje ih na način da se ne može oteti dojmu da su ovdje po srijedi hamzevijske — podrumari užičkog šejha.

Pjesma uz obilje pjesničke licencije, ali ne bez historiske jezgre na prilično uobičajeni način razrađuje jedan od ratova kršćanskih država — »svih sedam kraljeva« — protiv Turske carevine, a po tome što se bitka održava u polju »Orlovu niže Temišvara« daje se zaključiti, da je inspirisana vlaškim ratom, koji smo maločas spomenuli. Turska, razumije se, pobjeđuje, pri čemu Bošnjaci na čelu sa Džanom buljubašom iz Travnika imaju najodlučniju ulogu. Pjesma bi s te strane bila za nas malo interesantna, da ona na svoj način ne interpretira carigradske događaje iz sredine XVII vijeka.

Okolo cara sjede sve same izdajice, »murtati«, koji na čelu sa muhur sahibijom (čuvarom državnog pečata) onemogućuju da sultan bude pravovremeno obaviješten o namjeravanom kršćanskom napadu koji predvodi kralj Rakocija. Avdi paši i Sejidići, koji su upravljali Erdeljem, jedva uspijeva da jednom varkom obavijeste sultana da se svih sedam kraljeva sakupilo na Orlovu polju za napadaj.

¹⁵⁾ Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann. Drugo izdanje Sarajevo 1938, str. 35—78.

Murtatima na čelu sa pašom Durmišlijom malo da nije uspjelo da se obrana carstva prepusti njima. Situaciju spašava Mehmed-paša stari »zet milosni cara od Stambola«, koji dovikuje:

Sultan care, svečevo koljeno,
 Podaj muhur paši Durmišliji
 Bijel Stambol Rakociji kralju!
 Murtatin je očinjeg mi vida,
 Sa carstvom će tebe rastaviti,
 Sve gradove tvoje rasprodati,
 Sultan care u dušmanske ruke.

Mehmed — paša koji je star devedeset ljeta, savjetuje sultanu:

Sultan care, ogrijano sunce,
 Ti imadeš hodžu Čuprilića,
 Kog s' od sebe skoro otisnuo
 Sve s murtata, da od Boga nađu,
 Jer su tebi njega opanjkali;
 Ali hodže u Stambolu nema,
 Sade njega baš u Konji kažu,
 Da j' obuko derviške haljine
 Po tekijam' hukće s dervišima.

Car poslušao Mehmed pašu, i što je najbrže moglo, dovede Čuprilića u Stambol. Čuprilić obeća da će organizovati obranu, ali pod uvjetom da mu se dade puna vlast:

Što učinim u Stambolu tvome
 Da ti care, preporeći nećeš.

Pošto je sultan pristao na ovaj uvjet sutradan Čuprilić sakupi paše, vezire i carske ridžale, a pozva i četiri dželata:

Na dželate očim namignuo,
 A dželati jedan na drugoga,
 Posjekoše pašu Durmišliju,
 I do njega Hasan pašu Čora,
 I careva muhur sahibiju,
 A pobježe hodža šeh-islame,
 On pobježe caru u sajvantu,
 Pravo, brate, do careva skuta,
 Pa je caru pod skut pobjegao.
 Za njim hodža Čuprilića trči,
 Golu nosi u rukama čordu.
 Ljuto cvili hodža šeh-islame:
 »Ne daj, care, moj po Bogu babo,
 Hodža će me rastaviti s glavom,
 Jer je, care pamet izgubio,
 Hodža ne zna šta on danas radi.
 Isječe ti paše i vezire,
 Koji su ti danas od potrebe,

A od' hodže tebi fajde nema,
Jer je hodža v'oma ostario,
Ostario, pamet izgubio.«
U to pade hodža u odaju,
Pa povika caru od Stambola:
»Gon od sebe hodžu šeh islama,
Murtatin je, čem nema karara!«
A povika care od Stambola:
»Čupriliću, lalo moja prava,
Pokloni mi hodžu šeh islama,
Što sam za njim klanjo u džamiji!«
A veli mu hodža Čupriliću:
»Neću tebi njega pokloniti,
Što ti muhur neću povratiti,
Radi s njime kako tebi drago
Al n'jesi l' mi riječ poklonio,
Što učinim u Stambolu tvome,
Da mi ništa preporeći nećeš?«
Ondar care hodžu otisnuo,
Čuprilić ga sabljom dočekaao,
I jaku mu malo prihvatio,
Sa rusom ga glavom rastavio.
Kad zavalja glava šeh-islama
Sa nje pade kauk kapa zlatna,
I oko nje b'jela ahmedija,
Prosuše se sitne pletenice
I u njima sve krsti od zlata,
A iz jake krsti ispadoše,
Po carskoj se sobi razasuše.
Ondar viknu hodža Čupriliću:
»Vidi, care, moj pobog i babo,
Za kijem si klanjo u džamiji,
Kome li si esrar kazivao,
Ko li ti je carstvom upravljao.«
Kad to vidje care od Stambola,
Odmah skoči ko da ne sjeđaše
Pa je tudjer jaku proklinjao.
S tog i danas Turci muslimani
Kad klanjaju u svojoj haljini
Vazda jaku pod noge turaju.
Ondar veli hodža Čuprilića:
»Sultan care od Stambola b'jela,
Još ćeš vidjet što vidjeo n'jesi;
Nego samnom hajde kroz saraje!«
Car sa hodžom udri kroz saraje,
Dok dođoše do jedne odaje
Gdje no sjedi stara carska majka.
Kad upade hodža u odaju,

Carsku majku za ruke jamio,
S njezina je mjesta podignuo
Pod njom diže šiljte i sedžadu,
Pod šiljtetom kapak nahodio,
A na kapku bravu od čelika,
Brava tvrda, ali nejma ključa,
On ne može kapka otvoriti,
Nego veli caru od Stambola:
»Sultan care, moj pobogu babo,
Traži ključa pokraj svoje majke!«
Prepade se stara carska majka,
Iz njedara ključe izvādila,
Pa ga sinu svome pokučila,
Pa ga dade hodži Čupriliji,
Hodža tvrdu bravu otvorio,
U odaji kapak podignuo,
Na dželata jednog namignuo,
Tuj posječe staru carsku majku.
Caru suze vruće udariše,
A hodža mu veli Čupriliću:
»Sabur care, moj pobogu babo
Evo vidiš kapak u odaji,
Od njega su strmo merdevine,
Hajde sa mnom, care od Stambola,
Pa ćeš vidit što vidio n'jesi,
Ti ćeš svoju zaboravit majku,
Da je nikad sažaliti nećeš.«
Odmah hodža strmo udario,
A za njime care od Stambola.
Dok sidoše u jednu magaz, u
Od magaze otvoriše vrata.
Kada tude načinjena crkva,
U njoj gore mume i kandilji,
Tude ima dvades't kaluđera
Gologlavih, kose rasčešljane,
U rukam' im knjige i indžili.
Iz mraka im hodža udario,
Sve isječe kaluđere mlade;
I tud prođe, druga vrata nađe,
Za njim ide care od Stambola.
Kad je druga vrata otvorio,
Tuj golemu sobu nahodio
I u sobi do osam šćemlija,
A na njima osam kruna zlatnih,
Što je carska pripremila majka,
Kad joj dođe do sve sedam kralja,
Na što će ih stara posaditi
I čime će njihke darovati.

Kad to vidje care od Stambola,
 Desnom b'jelom odmahnuo rukom,
 Pa se odmah natrag povratio.
 Za njim ide hodža Čupriliću,
 Stiže cara kod sajvana zlatna,
 Pa mu vako veli lakrdiju:
 »Sultan care svečevo koljeno,
 Još ću tebi nešto pokazati:
 Hodi samnom do jataka tvoga,
 Do jataka hajd' u arz-odaji.«
 Car sa hodžom odmah udario,
 Hodža dođe do jataka carskog,
 Carski jatak s mjesta pomaknuo.
 Otlen sičan jolan nalazili
 Od carskoga tahta i jataka,
 Taman, brate do mora sinjega
 Što s' murtati njega iskopali,
 Kada udri sve do sedam kralja,
 Kako ć' doći s jataka jamiti
 U sinje ga more utopiti.«

Dalji razvoj događaja gdje se opisuje kako je Čuprilić sabrao vojsku i doveo je na Orlovo polje a Bošnjaci jednim vještim prepadom samoinicijativno raspršili vojsku svih sedam kraljeva nema nekog naročito značaja. Zanimljivo je da je narodni pjesnik navodne zasluge Bošnjaka u ovoj pobjedi prikazao kao povod za davanje izvjesne finansijske autonomije Bosni. Pjesma naime govori kako je sultan nakon smjelog podviga Bošnjaka na Orlovu nudio Džanan buljuk paši bosanski pašaluk ili blago bez računa, na što mu je Džanan odgovorio:

Sultan care svečevo koljeno
 Ja ti Bosne pašaluća neću
 A neću ti blaga bez hesaba. . .
 Nego hoću, care od Stambola,
 Da ti dadeš bosanskim spahijam,
 Što imaju zemlju u timarim
 Da na zemlje i tapije daju.
 I da im se digne tefferhana
 Iz Stambola do Travnika b'jela.
 I tvojjem, care, jerlikulim,
 Po gradovim mladim kapetanim,
 Da s ulefa sve u Bosni daje,
 Da ne idu do Stambola b'jela,
 Da ne idu i ne troše blago.«
 Sve car dade što zaiska Džano.

Nije potrebna neka podrobnija analiza historijskih događaja i ove narodne pjesme pa da se odmah ustanovi, da je pjesma nastala kao odražaj na prilike u kojima se Tursko carstvo našlo sredinom XVII vijeka. Refleks na vlaški rat, odlu-

čujuće mjesto Čuprilića kod spasavanja carstva, i naročito krvavo razračunavanje Čuprilića sa anarhističkim elementima, zatim likvidacija sultanove majke, stvarno carice Kiose, potvrđuju ovdje iznesenu pretpostavku.

Iako se nigdje u pjesmi direktno ne spominju hamzevije, ova je narodna pjesma vrlo značajna za upoznavanje hamzevijskog kompleksa. Murtati koji se sastaju u tajnim magazama koje razotkriva Čuprilić nisu ništa drugo nego stambolske hamzevije iz prve poslanice užičkog šejha koji se uvečer sastaju u podrumima, navlače šešire i međusobno se nazivaju hrišćanskim imenima, a kad dođe dan onda su u javnoj službi kadije, hodže, vezirski i finasijski službenici.

Teško je odlučno reći, da li su se hamzevije doista skrivale u tajna skrovišta; to se u jednom dokumentu gdje se zajednički napadaju hamzevije i hurufije pripisuje i hurufijama koji se sastaju u svojim jazbinama (»ferdže«).

Pjesma je usprkos očitom vremenskom neslaganju, zajedno povezala carskog zeta Mehmed-pašu starog — bez sumnje Sokolovića — sa Čuprilićem. Interesantno je da su obadvojica bili istaknuti neprijatelji hamzevija. Po ulozi i svojoj djelatnosti Sokolović i Čuprilić i inače imaju dosta dodirnih tačaka pa nije začudo da se historičaru Hammeru sama od sebe nametnula paralela da je povuču između ovih državnika, dok je Brosch smatrao logičnim da u posebnoj knjizi (Gotha 1899) obradi baš Sokolovića i dvojicu Čuprilića. Doista je čudna igra sudbine, da su najveći turski državnici Sokolović i Čuprilić u isti mah najljući protivnici hamzevija.

R É S U M É

LES HAMZÉVITES À LA LUMIÈRE DE LA MISSIVE DU CHEIKH D'UŽICE

Dans cet article l'auteur essaie de relier en un tout quelques données historiques relatives aux hamzévites du XVIIe et XVIIIe siècle, ainsi que les échos du mouvement hamzévite dans la poésie populaire musulmane.

Mais ce qu'il y a de plus intéressant et de plus utile dans ce travail c'est la publication d'un document nouveau concernant les hamzévites qui est une suite logique de la dite missive du cheikh d'Užice publiée dans le numéro II (1951), p. 185—194, de notre Revue de philologie orientale et d'histoire des peuples yougoslaves sous la domination turque par Omer Musić. Quelques unes des suppositions et constatations de l'auteur peuvent servir de point de départ dans les recherches de ce problème.